

UOT: 332.1, 338.43

İŞGALDAN AZAD EDİLMİŞ ƏRAZİLƏRDƏ KƏND TƏSƏRRÜFATININ İNKİŞAFI

İslam Hacı oğlu İbrahimov, i.e.d., professor,

Əməkdar kənd təsərrüfatı işçisi

Bakı Biznes Universiteti

e-mail: bbu-kafedra@mail.ru

Xülasə

Məqalədə Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və onun ətrafında olan rayonlarının Ermənistanın təcavüzü nəticəsində işğal olunması, 30 il ərzində ərazinin bütünlükdə infrastrukturunun tamamilə dağıdılması, yararsız hala salınması məsələləri təhlil edilir və qiymətləndirilir. 1988-2000-ci illərdə ərazilərimizin 20 faizinin işğalda olmasının ümumi vəziyyətə mənfi təsirini şərtləndirən amillər əsaslandırılır.

Daha sonra məqalədə Vətən Müharibəsi nəticəsində işğaldan azad olunan ərazilərdə kənd təsərrüfatının vəziyyəti açıqlanır, sahənin yenidən qurulması və inkişafı istiqamətləri barədə elmi-təcrübi əhəmiyyətli təkliflər verilir.

***Açar sözlər:** Dağlıq Qarabağ, işğal, iqtisadi əlaqələr, infrastruktur, kənd təsərrüfatı, ehtiyatlar, inkişaf.*

Giriş

Erməni millətçiləri tərəfindən uzun dövrdən bəri azərbaycanlıların və onların yaşadıkları ərazilərin, maddi-mənəvi və tarixi abidələrin təcavüzə məruz qalmasının 200 ilə yaxın tarixi vardır. “Böyük Ermənistan” dövləti yaratmaq üçün millətçi və şovinist siyasət yeridərək dinc əhalini qəddarlıqla məhv etmiş, soydaşlarımızı torpaqlarımızdan qovmuş, ərazilərimizi işğal etmişlər. Faktlar göstərir ki, 1828-ci ilədək Azərbaycanın tarixi əraziləri 300 min km² təşkil edirdi. 1828-ci ildə Rusiyanın tərkibinə daxil olanda Şimali Azərbaycan ərazisi 130 min km² idi. 1918-ci ilin mart ayında Azərbaycan ərazisində Ararat Respublikası, daha sonra Ermənistan Respublikası yaradıldı. 1905-ci və 1918-ci illərdə Azərbaycan əhalisi qorxuduldu, qovuldu, vəhşiliklər və faciələr törədildi. 1990-1994-cü illərdə isə Dağlıq Qarabağın və yeddi rayonun Ermənistana birləşdirilməsi məqsədilə erməni yaraqlıları hərbi təcavüzə keçərək ərazilərimizin 20 faizini işğal etdi. Təcavüz nəticəsində onminlərlə insan həlak oldu, bir milyona yaxın azərbaycanlı 30 ilə yaxın bir dövrdə qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşdü. Ermənilərin işğal etdikləri ərazilərdə yaşayan azərbaycanlılar ölkəmizin 60-dan çox rayonunda qaçqın həyatı yaşamağa məcbur edildilər.

Problemin təhlili

Məlumdur ki, Azərbaycan Sovetlər İttifaqında digər regionlara pambıq-mahlıc, tütün, şərab, üzüm, meyvə-tərəvəz konservi məhsulları göndərən respublika olmuşdur. 1990-cı ilin əvvəllərində İttifaqın dağılması, keçmiş respublikalar arasında iqtisadi münasibətlərin pozulması və ənənəvi bazarların itirilməsi istehsalın kəskin surətdə azalmasına səbəb oldu. Belə bir şəraitdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı əsassız ərazi iddiası, ölkədə hakimiyyətə gələn qüvvələrin səriştəsiz idarəçiliyi, daxili çəkişmələr ölkədəki siyasi və iqtisadi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Nəticədə ərazilərimizin 20 faizinin işğal edilməsi, bir milyondan çox insanın qaçqın və məcburi köçkün kimi yurd yerlərini itirməsi aqrar sahəyə ağır zərbələr vurdu. Bununla da uzun illər ərzində yaradılmış maddi-texniki baza zəiflədi, məhsul bazarları itirildi, aqrar məhsullar istehsalı kəskin surətdə azaldı.

Beləliklə, 1990-1993-cü illərdə ölkədə sənaye məhsulları ilə kənd təsərrüfatı məhsullarının qiymətləri arasındakı tarazlıqsızlıq gücləndi, kəndin sosial və istehsal infrastrukturunun inkişafında ağır vəziyyət yarandı. Praktiki olaraq məktəb, mədəniyyət, məişət xidməti və sağlamlıq obyektlərinin tikintisi dayandırıldı. Bu dövrdə əsas fondların köhnəlməsi sürətlənmiş, kənd təsərrüfatı və emal sənayesinin texnika ilə təchizat səviyyəsi aşağı düşmüşdü. İstehsal proseslərində elmi və texniki tərəqqinin nailiyyətlərinin tətbiqi məhdudlaşmışdı. Göstərilən səbəblərdən ölkəmiz ərzaq məhsulları ixrac edən ölkədən idxal edən ölkəyə çevrilmişdi. Hətta bir müddət beynəlxalq təşkilatların və ayrı-ayrı ölkələrin humanitar yardımlarından da istifadəyə ehtiyac yaranmışdı. Faktlar göstərir ki, 1990-1995-ci illərdə kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi 58 faiz azalmışdı.

Ölkədə yaranmış böhrandan çıxmaq üçün bir sıra tədbirlər həyata keçirildi, 1993-cü ildən başlayaraq dövlət quruculuğunun möhkəmləndirilməsi və iqtisadiyyatın dirçəldilməsi üçün inamlı addımlar atıldı. Bazar münasibətlərini formalaşdırmaq, sahibkarlığı inkişaf etdirmək və mövcud potensiallardan səmərəli istifadə etməklə daxili istehsalı arıtmaq əsas vəzifə kimi qarşıda dururdu. Ölkəyə yenidən rəhbərliyə qayıdan ümummilli lider Heydər Əliyev qətiyyətli addımlar atılmasını, ölkədə sabitlik yaradılmasını və iqtisadi islahatların həyata keçirilməsini qarşıya qoydu. Bu məqsədlə ulu öndərin rəhbərliyi ilə 1993-1995-ci illərdə yaxın 5-10 il üçün aqrar siyasət istiqamətləri müəyyən edildi və bir sıra tədbirlər həyata keçirildi:

- *İstehsal, emal və xidmət sahələrində islahatların həyata keçirilməsi və daha da dərinləşdirilməsi üçün hüquqi baza yaradıldı;*

- *Yeni mülkiyyətçilər formalaşdırmaq və sahibkarlığı inkişaf etdirmək üçün dövlət dəstəyi tədbirləri nəzərdə tutuldu;*

- *Torpaq, su, meşə resurslarından istifadə edilməsi və idarəedilməsi sahəsində münasibətlər islahatlar həyata keçirilməklə təkmilləşdirildi;*

- *Bazar münasibətlərinin tələblərinə uyğun sosial-iqtisadi mühit formalaşdırmaqla istehsal və xidmət infrastrukturunu yaradıldı və inkişaf etdirildi;*

- *Kənd təsərrüfatı ilə əlaqəsi olan emal sənayesi və xidmət sahələrinin inkişaf etdirilməsi tədbirləri həyata keçirildi;*

- *Kənd ərazilərinin inkişafı və kəndin sosial infrastrukturunun yaxşılaşdırılması üçün layihə və proqramlar hazırlandı, xarici ölkələrin təcrübəsindən geniş istifadə edildi;*

- *Kənd təsərrüfatı istehsalçılarının informasiya-məsləhət təminatı müntəzəm olaraq yaxşılaşdırıldı;*

- *Əhalinin məşğulluğunun təmin olunması və sosial rifahının yaxşılaşdırılması diqqət mərkəzində saxlanıldı.*

Beləliklə, Azərbaycanın ərazilərinin 20 faizinin erməni işğalçıları tərəfindən zəbt edilməsinə, yaşayış evlərinin, istehsal və sosial infrastrukturun dağılmasına, əkin sahələrinin, çoxillik əkmələrin məhv edilməsinə, bir milyondan çox vətəndaşın 30 il müddətində ölkənin 60-dan çox rayonunda yaşamağa məcbur edilməsinə baxmayaraq ümummilli lider Heydər Əliyevin 1993-cü ildən sonra apardığı ardıcıl, məqsədyönlü və prinsipial daxili və xarici siyasət nəticəsində xalqın gələcəyə və ölkənin müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə, ərazilərin işğaldan azad olunacağına inamı artdı. Ölkənin müharibə şəraitində olmasına baxmayaraq ulu öndərin rəhbərliyi ilə intensiv quruculuq işləri həyata keçirildi, uğurlu daxili və xarici siyasət aparıldı.

1994-1995-ci illərdə və sonrakı illərdə həyata keçirilən məqsədyönlü və ardıcıl tədbirlər, xüsusən islahatlar nəticəsində uzunmüddətli tənəzzül meyilləri dayandı, yeni iqtisadi münasibətlər formalaşdırıldı. Mövcud potensiallardan səmərəli istifadə edilməklə daxili istehsal artırıldı və makroiqtisadi sabitlik təmin olundu. Azərbaycanın ərazilərinin 30 ilə yaxın müddətdə işğal altında olmasına baxmayaraq 1995-2019-cu illərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı müqayisə edilən 1995-ci ilə nisbətən dəfələrlə artdı. Bunu aşağıdakı cədvəlin məlumatlarından da görmək olar.

Cədvəl. Azərbaycanın işğala qədər və sonrakı dövrlərdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı (min ton)*

Məhsullar	İllər üzrə				
	1990	1995	2000	2010	2019
Taxıl	1413	921,4	1540,2	2000,5	3538,5
Pambıq	542,9	274,1	91,5	38,2	295,3
Tütün	53,3	8,5	17,3	3,2	6,0
Kartof	185	155,5	469	953,7	1004,2
Tərəvəz	856,2	424,1	780,8	1189,5	1714,7
Meyvə	320	324,2	477	729,5	1099,7
Üzüm	1196	308,7	76,9	129,5	201,8
Çay	30,7	9,4	1,1	0,5	0,9
Ət (diri çəkiddə)	294,2	135	195,8	425,9	573,3
Süd	970,4	826,5	1031,1	1535,8	2129,4
Yun (fiziki çəkiddə)	11,1	9,0	10,9	15,6	16,1
Yumurta (mln. ədəd)	985,3	455,8	542,6	1178,6	1827,1
Barama	4,9	1,1	0,1	6,0	6,4

*Mənbə: 2. s. 48-103; 3. s. 75-101

İqtisadi münasibətlərin bazar prinsiplərinə uyğun formalaşması, sahibkarlığın inkişafı, həyata keçirilən uğurlu islahatların nəticələri idxal-ixrac əməliyyatlarında müsbət meyillərin əmələ gəlməsinə imkan verdi. Ölkədə ixrac olunan kənd təsərrüfatı və emal məhsullarının həcmi xeyli artdı, idxalın strukturu dəyişdirildi, bu istiqamətdə məzmunca yeni sahələr yaradıldı və fərqli münasibətlər formalaşdırıldı. Ölkədə erməni təcavüzkarlarının Qarabağın ətrafındakı rayonları və Ermənistanla sərhəd rayonları müntəzəm atəş altında saxlamalarına baxmayaraq bitkiçilik və heyvandarlığın inkişafının daxili bazarın tələblərinə uyğunlaşdırılması, beynəlxalq təşkilatların, xarici sərmayələrin cəlb olunması istiqamətində çox böyük addımlar atıldı.

1990-1993-cü illərdə Azərbaycanın tarixi və əzəli torpaqları ermənilər tərəfindən işğal edildikdən sonra orada mövcud olan potensial ehtiyatlardan və resurslardan ərazilərimiz işğalçılardan azad edilənə qədər istifadə etmək mümkün olmadı. Başqa sözlə oradakı torpaqlardan, meşələrdən, sudan, əmək ehtiyatlarından istifadə edilmədi. Ermənilər 1988-ci ildən başlayaraq Ermənistandan və Dağlıq Qarabağdan azərbaycanlıları sıxışdırıb qovdular. 1992-1993-cü illərdə Şuşa, Laçın, Kəlbəcər, Ağdam, Cəbrayıl, Füzuli, Qubadlı, Zəngilan rayonlarının erməni təcavüzkarları tərəfindən 13,5 min km² ərazisi, 953 yaşayış məntəqəsi tamamilə zəbt edildi (6). Daha sonra Erməni işğalçıları Ağdamın, Füzulinin, Tərtərin bir hissəsini, Cəbrayıl, Laçın, Kəlbəcər, Qubadlı, Xocalı, Xocavənd, Şuşa, Ağdərə rayonlarının 181,6 min hektar torpaq sahəsini işğal etdilər (4s. 276). Həmin ərazilərin kənd təsərrüfatına yararlı sahələrindən, o cümlədən əkin yeri, çoxillik əkmələr sahəsindən, digər kənd təsərrüfatı yerlərindən uzun müddət ölkənin kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün istifadə edilmədi.

Araşdırmalar göstərir ki, dağıdılmış və tamamilə yararsız hala salınmış ərazilərimizdə hər il milyard manatlarla kənd təsərrüfatı məhsulu istehsal etmək mümkün olmamışdır.

30 ilə yaxın dövrdə torpaqlarımızın Ermənistanın tapdığı altında qalmasına baxmayaraq demokratiyadan danışan dövlətlər və beynəlxalq təşkilatlar münasibət göstərmir, Ermənistan qarşı sanksiyalar tətbiq etmədilər, düşmənin təxribatlarına göz yumurdular.

Qarabağ münaqişəsinin həlli əslinə bu məqsədlə yaradılmış ATƏT-in Minsk Qrupunun üç həmsədr dövləti Amerika, Rusiya və Fransanın səlahiyyətlərinə verilsə də, həmin dövlətlər 28 ildə münaqişənin həllinə heç bir kömək göstərmədilər. Bütün bunları -30 ildə Minsk Qrupunun mahiyyətini, Ermənistanın münaqişəni həll etmək istəməməyi, işğalçılığa son qoymamasının pərdəarxası görüntülərinin nədən ibarət olduğunu 44 günlük Vətən Müharibəsi göstərdi: 27 sentyabrda 9 noyabra qədər ermənilər hansı əlaqın, hansı düşüncə və mənafiyyət sahibi olduqlarını çox aydın göstərdilər. Tərtər, Bərdə, Ağdam, Ağcabədi, Tovuz rayonlarının, Gəncə və Mingəçevir şəhərlərinin çoxlu sayda günahsız, dinc əhalisini öldürdülər, yaraladılar. Xocalı soyqırımını törədən və heç bir beynəlxalq təşkilat tərəfindən cəzalandırılmayan, heç bir sanksiyalar tətbiq edilməyən Ermənistan daha ciddi, əlaqə və insanlığa sığmayan cinayətlər törətdi. Ermənilər heç bir hərbi obyekt olmayan və dinc əhali yaşayan Gəncə, Bərdə və Tərtərdə yeni soyqırımını törətdilər.

Beləliklə aqrar iqtisadiyyatda istehsalat təbii, iqtisadi, sosial, təşkilati, ekoloji amillər və həm də hərbi-siyasi amillər təsir göstərdi. Hərbi-siyasi amil Qarabağla əlaqədar 1988-2020-ci illərdə Azərbaycanın sosial-iqtisadi həyatına çox böyük təsir göstərdi.

2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də Ermənistanın növbəti hərbi təxribatından sonra Azərbaycan Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyevin əmri ilə Azərbaycan Ordusunun 44 gün davam edən əks-hücum əməliyyatı noyabrın 9-da tarixi qələbəmizlə başa çatdı. Vətən müharibəsində bu qələbənin qazanılmasında ərazi bütövlüyümüzün təmin olunmasında, şəhər və kəndlərimizin, bütün ərazilərimizin işğaldan azad edilməsində xalq-prezident-ordu birliyi əsas rol oynadı. Ölkə Prezidentinin qeyd etdiyi kimi, işğaldan azad edilən, xarabalığa çevrilmiş, dağıdılmış bu ərazilərimizi yenidən qurmaq, bərpa etmək üçün genişmiqyaslı işlər görülməkdir. Prezident demişdir: “Biz bu torpaqları, bu şəhərləri, bu kəndləri bərpa edəcəyik. Ermənilər hesab edirdilər ki, bu dağıntılardan sonra heç vaxt Azərbaycan əhalisi bu torpaqlara qayıtmayacaq. Səhv etdilər. Onlar bilmirlər ki, Azərbaycan xalqının ürəyində - bizim xalqımızın qəlbində doğma torpaqlar əbədi yaşayır və yaşayacaq. Bizim bütün köçkünlərimiz bu illər ərzində bir arzu ilə yaşayıblar ki, öz doğma torpaqlarına qayıtsınlar, dövlətin dəstəyi və köməyi ilə orada özləri üçün yeni həyat qursunlar” (12). Qarabağda tarixi ərazilərimizin bərpası və yenidən qurulması üçün 2021-ci ilin dövlət büdcəsində 2,2

milyard manat vəsait ayrılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu vəsait hesabına ərazidəki şəhər və kəndlərdə enerji, qaz, su, rabitə, yol, təhsil, səhiyyə, mədəniyyət, mənzil-kommunal, mədəni-tarixi abidələrin, yaşayış evlərinin tikintisi və digər zəruri infrastrukturaların yenidənqurulması və bərpası işləri həyata keçiriləcəkdir. Hesab edirik ki, Qarabağda azad edilən ərazilərin coğrafi mövqeyi, işçilərə olan tələbat, yeni texnologiyaların tətbiqi əsasında kənd təsərrüfatının bir çox sahələrinin, bunun əsasında emal sənayesinin inkişaf etdirilməsinə böyük imkanlar mövcuddur. İşğal altında olmuş kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar keyfiyyət xüsusiyyətlərinə və məhsuldarlıq qabiliyyətinə görə respublikanın digər regionları ilə müqayisədə yüksək xüsusi çəkiyə malikdir. Ərazinin torpaq-iqlim xüsusiyyətləri burada kənd təsərrüfatının bitkiçilik və heyvandarlıq sahələrinin yüksək və səmərəli inkişafına imkan verir (13). Sahələr arasında inteqrasiya əlaqələri elə formalaşdırılmalıdır ki, məhsuldar qüvvələr bərabər yerləşdirilsin, mövcud potensiallardan daha səmərəli istifadə edilsin.

Bu ərazilərdə məskunlaşma bazar münasibətləri prinsiplərinə uyğun yeni təsərrüfat formalarının yaradılması, sahibkarlığın formalaşması ilə müşayiət olunmalıdır. Ərazilərdə əmlak dağıdıldığından onun özəlləşdirilməsi və pay kimi verilməsi mümkün olmayacaq. Ancaq torpaqların paylanması prosesini də faydalı hesab etmək olmaz. Hesab edirik ki, hər bir kənddə müvafiq ixtisaslaşmaya uyğun istehsal və xidmət kooperativlərinin yaradılması düzgün olardı. Burada əhalinin tarixi vərdislərindən istifadə edərək ixtisaslaşması aparılmaqla sahələr inkişaf etdirilə bilər. Sahələr bərpa olunduqdan sonra rəqabətqabiliyyətli, yüksəkkeyfiyyətli məhsul istehsal edən texnika və texnologiya hesabına müasir istehsal və xidmət müəssisələri - kooperativlər yaradılmalıdır. Vəsait və maliyyə baxımından daxili və xarici investorlar cəlb edilərək hazır məhsul istehsal edən müştərək emal müəssisələri yaradılması məqsədəuyğun olar.

2008-ci ilin iyul ayında kənd təsərrüfatı kooperativlərinin və holdinqlərin yaradılması sahəsində təcrübə ilə tanış olmaq üçün Rusiya Federasiyasının Tatarıstan Respublikasının Kazan şəhərində olmuşuq. Məlum olmuşdur ki, Tatarıstanda kənd təsərrüfatı kooperativləri islahat aparılan kolxoz və sovxozların torpaqlarının əsasında ərazi dağıdılmadan yaradılmışdır. Torpaqlar parçalanmamış, torpağın payçıları müəyyən edilməklə kooperativlər yaradılmışdır. Kooperativlərdə paylar bilinir, ondan payçı istədiyi kimi (istifadə hüququ -satmaq, icarəyə vermək və s.) istifadə edə bilər. Hesab edirik ki, bu təcrübədən, yəni paylar müəyyən edilməklə kooperativlər yaradılması təcrübəsindən istifadə edilməsi mümkündür.

Rayonlarda yeni yaradılacaq müxtəlif təsərrüfat formaları, onların üzvləri sərbəst olacaqlar. Lakin onların daha çox mütəxəssis məsləhətlərinə, bazar münasibətlərinin əsaslarını öyrədən peşə sahiblərinə ehtiyacları yaranacaqdır. Ciddi bazar münasibətləri, rəqabətlə üzləşən çoxsaylı kiçik və orta müəssisələr yaranacaqdır. Bu baxımdan yeni təsərrüfat formaları iqtisadi və peşə sərbəstliyini qoruyub saxlamaq üçün bazar rəqabətli məhsul növünün seçilməsindən tutmuş, yüksək texnologiyaların mənimsənilməsinə, mühasibat uçotuna, büdcənin tərtibinə, vergi, sığorta, bank sistemləri ilə iş, mümkün olan investisiya qoyuluşu üçün layihələr hazırlamaqla marketinq xidməti və kəndin sosial simasının yaxşılaşdırılması yollarınadək çoxsaylı işləri öyrənməli və tətbiq etməlidirlər (8. s. 157). Bu məqsədlə bazar münasibətlərinin atributlarını öyrədən təhsil və məsləhət sisteminin formalaşmış təcrübəsindən istifadə olunmalıdır. İşğaldan azad olunan ərazilərdəki mövcud ehtiyatlardan kənd təsərrüfatında aşağıdakı istiqamətlərdə istifadə edilməsinə diqqət verilməsi məqsədəuyğun hesab edilir:

Torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadə sahəsində 1) Torpaq ehtiyatları inventarlaşdırılmalı, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri dəqiqləşdirilməlidir; 2) Çıxarılmış və deqradasiyaya uğramış torpaqlar müəyyən edilməli, müvafiq layihələr hazırlanmalıdır; 3) Torpaqların düzgün

istifadə, onların eroziya və şoranlaşmasının antropogen amillərin təsiri ilə formalaşmasından asılı olduğu nəzərə alınmalıdır. Burada eroziya və ekoloji amillərin qiymətləndirilməsinin torpaqlardan düzgün istifadəyə imkan verdiyini nəzərdən qaçıрмаq olmaz; 4) Əhali artımı ilə əlaqədar torpaqların qeyri-kənd təsərrüfatı obyektlərinə və fərdi tikintilər altına ayrılması məhdudlaşdırılmalı, buna ciddi diqqət yetirilməlidir.

Bitkiçilik sahəsində 1) Torpaqların minadan təmizlənməsi həyata keçirilməlidir; 2) Torpaqların münbitliyi bərpa edilməli, yaxşılaşdırılmalı, toxumçuluq və seleksiya işləri bərpa olunmalıdır; 3) Dağlıq və dağətəyi torpaqlar becərməyə cəlb edilməlidir; 4) Aqrokimyəvi tədbirlərin və növbəli əkin sisteminin tətbiqi həyata keçirilməli, optimal əkin strukturu müəyyən edilməlidir; 5) Bitkiçilik sahələri texnika ilə təchiz edilməli və mexanikləşdirilməli, kimyalaşdırılmalı, anbarlarla, laboratoriyalarla təchizi həll edilməlidir; 6) Sahənin yüksəkixtisaslı kadrla və modern istehsal məqsədilə elmi təminatı, qabaqcıl təcrübənin tətbiqi nəzərdə tutulmalıdır; 7) Rayonlarda bitki mühafizə xidməti və toxum müfəttişlikləri yaradılmalıdır.

Heyvandarlıq sahəsində 1) Sahə avadanlıq, müasir tələblərə cavab verən tövlələrlə, xüsusi nəqliyyat vasitələri ilə təmin olunmalıdır; 2) Quşçuluq təsərrüfatı və fabrikləri yaradılmalıdır; 3) Rayonlarda heyvanların cins tərkibi nəzərə alınmalı, heyvandarlıq məhsulları istehsalı, emalı, idxalı müasir tələblər səviyyəsində qurulmalı, baytarlıq nəzarəti təmin olunmalıdır; 4) Ərazilərdə baramaçılıq və arıçılıq inkişaf etdirilməlidir; 5) Ərazidə su ehtiyatlarının mövcudluğu nəzərə alınaraq balıqçılıq inkişaf etdirilməlidir; 6) Heyvandarlığın inkişafı üçün yüksəkkeyfiyyətli yem bazası yaradılmalıdır.

Meliorasiya və su təsərrüfatı sahəsində 1) Meliorasiya tədbirlərinə ehtiyac olan torpaqlar müəyyən edilməlidir; 2) Su anbarları, hidroqovşaqlar yenidən təşkil olunmalı, su itkilərinin qarşısı alınmalıdır; 3) Ərazilərin suvarma suyu və əhalinin içməli su ilə təminatı müasir tələblərə uyğun qurulmalıdır; 4) Suvarmada mütərəqqi texnologiya tətbiq edilməli, bu sahəyə tələb olunan həcmdə investisiya ayrılması təmin olunmalıdır.

Aqrar xidmətlər sahəsində 1) Lizing qaydasında fiziki və hüquqi şəxslərə xidmətin təşkili həyata keçirilməlidir; 2) Güzəştli kənd təsərrüfatı texnikası və avadanlıqları verilməsi, aqrotexniki xidmətlər şəbəkəsinin yaradılması təmin olunmalıdır; 3) Kənd təsərrüfatının və kəndin dayanıqlı inkişafının zəruri şərti olaraq aqrar istehsalçıların texniki baza və idarəetmə baxımından modernləşdirilməsi tədbirləri həyata keçirilməlidir; (9) Modern texnologiya proseslərinin istehsalat tətbiqi həm kiçik, həm də iri təsərrüfatlar üçün sahələrarası əlaqələrin inkişafı və kooperativ strukturların formalaşmasına imkan verməlidir; 4) Yeni texnologiyalar əsasında xidmətlər göstərilməsi təşkil olunmalıdır; 5) İstehsal və xidmət kooperativlərinin (kredit, məsləhət, baytarlıq, toxumçuluq, damazlıq, nəqliyyat, aqrotexnika, suvarma və s.) yaradılması dəstəklənməlidir.

Hər bir rayonda kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətlərinə uyğun yeni texnologiyalara əsaslanan bitkiçilik və heyvandarlıq məhsullarının emalı müəssisələri yaradılmalıdır. Rayonların istehsal, emal və xidmət strukturlarına müvafiq infrastruktur yaradılmalı, onlar maliyyə dəstəyi ilə müşayiət olunmalıdır. Ərazilərdə müvafiq təşkilati-hüquqi formalı sahibkarlıq strukturlarının yaradılması, aqroparklar və sənaye məhəllələrinin yaradılması, turizmin inkişafı müasir tələblər baxımından formalaşdırılmalıdır.

İşğaldan azad edilən rayon və kəndlərin problemlərinin həlli təxminən eynidir. Elə etmək lazımdır ki, ərazinin demoqrafik potensialından maksimum istifadə edilsin. Müvafiq idarəetmə, sosial-mədəni, təsərrüfat strukturları, sosial infrastruktur elə təşkil olunmalıdır ki, doğma

yurdlarına qayıdan əhalinin məşğulluğunu maksimum təmin etsin. Burada inşa ediləcək binalar, infrastrukturalar müasir olmaqla tələbatı tam ödəyə bilsin, onların rifahına xidmət etsin. Hesab edirik ki, işğaldan azad edilən ərazilərdə məskunlaşacaq əhaliyə müəyyən müddətə güzəştli kreditlər verilməli, yanacaq və enerjiden istifadəyə görə ödəniş simvolik olmalı, şəhər və kəndlərin iqtisadi həyatının dirçəlməsinə zəmin yaradılmalıdır.

Nəticə

Azərbaycanın 30 il ərzində Ermənistanın hərbi təcavüzü ilə əlaqədar ərazilərimizin 20 faizi işğal altında qalmış, şəhər və kəndlərimiz tamamilə dağıdılmış, kənd təsərrüfatı istehsalı dayandırılmış, bir milyon soydaşlarımız qaçqın və məcburi köçkün vəziyyətinə düşmüşdür. İşğal nəticəsində Qarabağın və onun ətrafındakı yeddi rayonun durumu ermənilər tərəfindən elə bir vəziyyətə salınmışdır ki, orada on milyardlarla manat məbləğində investisiya qoyulmaqla və böyük əmək sərf etməklə infrastrukturaların yenidən qurulması və bərpa hətta keçirilə bilər. İşğalçılıq siyasətinin baş verməsi səbəbləri və onun nəticələrinin aradan qaldırılması üçün 1993-2020-ci illərdə ölkə rəhbərliyinin həyata keçirdiyi çox böyük ciddi, ardıcıl və düşünülmüş siyasəti nəhayət öz nəticəsini verdi. Uzun müddət işğalda qalmış, vandalların əsarətindəki ərazilərimiz cəsur əskərlərimiz tərəfindən işğaldan azad edildi. Qələbəmizin əsas səbəblərindən biri müstəqil ölkəmizin iqtisadi qüdrəti, iqtidar-xalq birliyi, düşünülmüş və əsaslandırılmış iqtisadi islahatların tətbiqi, uğurlu daxili və xarici siyasətin həyata keçirilməsi oldu. Bu gələcək tərəqqiyə, inkişafa böyük inam, ümid yaradı. Əsas vəzifə torpaq, su, əmək və maliyyə ehtiyatlarından düzgün istifadə etməklə bitkiçilik və heyvandarlığı elmi əsaslarla təşkil etmək, inkişafa nail olmaq və bir sıra tədbirləri həyata keçirmək üçün əsaslandırılmış tövsiyələr, layihə və proqramlar hazırlanmasıdır. Bu ölkədə kənd təsərrüfatının daha da inkişafına, ərzaq təhlükəsizliyinin yaxşılaşdırılmasına, milli iqtisadiyyatın saxələndirilməsinə, sahələrin tarazlı və dinamik inkişafına zəmin yarada bilər.

Ədəbiyyat

1. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2004. Bakı. 2005. 611 s.
2. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2015. DSK. Bakı. 2016. 671 s.
3. Azərbaycanın kənd təsərrüfatı 2019. Bakı. 2019. 642 s.
4. Abasov İ. Ərzaq təhlükəsizliyi və kənd təsərrüfatının prioritet istiqamətləri. Bakı. 2011. 640 s.
5. Heydər Əliyev və dövlətin aqrar siyasəti. Bakı. 2003. 776 s.
6. “Həkəri” qəzeti. 20.02.2004-cü il. № 2
7. İlham Əliyev və müasir aqrar siyasət. Bakı. 2013. 936 s.
8. İbrahimov İ.H. Aqrar islahatlar və sahibkarlığın inkişafı. Bakı. 2005. 220 s.
9. İbrahimov İ.H. Aqrar sahənin iqtisadiyyatı (monoqrafiya). Bakı. 2016. 655 s.
10. İbrahimov Ş.H. Azərbaycanın regionlarındakı aqrar problemlər haqqında. Azərbaycanda iqtisadi islahatların həyata keçirilməsi xüsusiyyətləri və problemləri. Bakı. 2003. İqtisadi İslahatlar Mərkəzinin elmi əsərlər toplusu. IV buraxılış. 294 s.
11. Rzayev V.R. Torpaq münasibətlərinin təşkilati-iqtisadi mexanizmi. Bakı. 2015. 248 s.
12. “Respublika” qəzeti. Bakı. 2020 oktyabr-noyabr. Prezident İlham Əliyevin müsahibəsi
13. Vəliyev A.H. İşğaldan azad olunmuş ərazilərdə kənd təsərrüfatının inkişafının torpaq-iqlim amilləri /“Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı” jurnalı, 2020, № 4. atm.gov.az/az/menu/28/nesrler/

*Prof. Dr., I.H. Ibrahimov,
Baku Business University*

Development of agriculture in the liberated territories

Summary

The article analyzes the issues of the occupation of Karabakh and the adjacent regions of Azerbaijan as a result of the Armenian aggression, the complete destruction of the entire infrastructure of the territory over 30 years, bringing it into a state of unusable and appropriate assessments are given. The factors of the negative impact of the occupation of 20% of our territories in 1988-2000 on the general situation have been substantiated. The state of agriculture in the territories liberated as a result of the Patriotic War is revealed, important scientific and practical proposals are given on the directions of the restoration and development of this sector.

Keywords: *Karabakh, occupation, economic relations, infrastructure, agriculture, resources, development.*

*Д.э.н., профессор, И.Г. Ибрагимов
Бакинский университет бизнеса*

Развитие сельского хозяйства на освобожденных территориях

Резюме

В статье анализируются вопросы оккупации Карабаха и прилегающих районов Азербайджана в результате армянской агрессии, полное разрушение всей инфраструктуры территории за 30 лет, приведение ее в состоянии непригодной для использования и дается соответствующие оценки. Обоснованы факторы негативного влияния оккупации 20% наших территорий в 1988-2000 годах на общую ситуацию. Раскрывается состояние сельского хозяйства на территориях, освобожденных в результате Отечественной войны, даются важные научные и практические предложения по направлениям восстановления и развития отрасли.

Ключевые слова: *Нагорный Карабах, оккупация, экономические связи, инфраструктура, сельское хозяйство, ресурсы, развитие.*